

УДК 811.111'42

КОГНІТИВНІ ТА МОВНІ СТРУКТУРИ В АВТОРСЬКОМУ ТЕКСТІ

Єсипенко Н. Г.

Чернівецький національний університет

Розглядається питання співвідношення когнітивних та мовних структур, визначається роль мови у відтворенні концептуальних структур у авторському художньому тексті, робляться висновки про тісний зв'язок вербалізації концепту з глибинними когнітивними конфігураціями, які опираються на вивідне знання автора, його досвід, ментальний лексикон.

Ключові слова: когнітивні структури, мовні структури, концепт, прецедентний текст, профілювання, ментальна модель

Рассматривается вопрос соотношения когнитивных и языковых структур, определяется роль языка в отображении концептуальных структур в авторском художественном тексте, делаются заключения о тесной связи вербализации концепта с глубинными когнитивными конфигурациями, которые основываются на выводном знании автора, его опыте, ментальном лексиконе.

Ключевые слова: когнитивные структуры, языковые структуры, концепт, прецедентный текст, профилирование, ментальная модель.

The relation between cognitive and language structures is under study. The role of language in the conceptual structures reflection in the author's text is analyzed. The conclusions are drawn of a close connection between the concept's verbalization and the deep cognitive configurations based on the author's encyclopedic knowledge, his experience and mental lexicon.

Key words: cognitive structure, language structure, concept, precedent text, concept profile, mental model.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. У сучасній когнітивній науці існують різні бачення співвідношення мовних структур і структур, які називають когнітивними, тобто таких, що утворюються в процесі переробки інформації. Згідно одних поглядів, мовні структури мають виключно формальний характер, характеризуються алфавітом, граматичними правилами й потенційно підлягають семантизації. Семантизація в цьому випадку є провідником кореляції з когнітивними структурами, які сформувалися й оформилися за аналогією з мовними. З огляду на це, мова виступає зовнішньою оболонкою думки. Ілюстративним є твердження Ф. Соссюра, згідно якого за допомогою мови "думка, що хаотична за природою, за необхідності уточнюється, розподіляється на частини" [7, с.144]. В. Гумбольдт, розмірковуючи про мову, говорив про неї як про "орган, що будує думку" [3, с.75]. Особливу позицію знаходимо в працях Н. Хомського, який вважає некоректною постановку питання про співвідношення когнітивних і мовних структур, адже вони не існують незалежно одні від одних, бо мова "одна із багатьох систем, що входить у низку взаємопов'язаних когнітивних структур" [10, с. 97]. Мова в цьому трактуванні репрезентує собою один із засобів переробки інформації поряд з іншими, наприклад, переробкою зорової чи слухової інформацій. Н. Хомський розміщує мовні структури в загальний контекст когнітивних, при чому кожний тип когнітивної діяльності є однаково продуктивний. Актуальним постає питання з'ясування, наскільки когнітивна діяльність мовної особистості пов'язана з оперуванням певними мовними структурами.

Мета статті полягає в розгляді співвідношення когнітивних та мовних структур, що використовуються в авторському художньому мовленні для актуалізації концептів. Серед **завдань** зазначимо такі: визначення поняття когнітивних структур; установлення ролі мови у відтворенні концептуальних структур у авторському художньому тексті; визначення профілів концепту GENTLEMANLINESS у художньому тексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когнітивна діяльність індивіда тісно пов'язана з використанням різних структур. Навіть, якщо значна частина інформації опрацьовується людиною без використання мови, то ця інформація теж не постає безструктурною. Давно доведено науковцями, що частина структур, використаних у процесі переробки інформації, вроджена, частина – набута в онтогенезі через операційну діяльність, тобто взаємодію людини із зовнішнім середовищем [14].

Змістовий план мовних структур, на нашу думку, не варто трактувати як вищий, ніж когнітивні структури позамовного характеру. Він швидше інший за кількісними та якісними ознаками. Відмінність кількісних ознак полягає в тому, що не весь досвід індивіда вербалізується, адже в мовному вираженні він транслює лише певну частину свого когнітивного досвіду. Розбіжність якісних ознак ґрунтується на тому, що використання мови зумовлює перехід на загальнозначущий для певної спільноти код, на мову семантики.

Не викликає сумніву той факт, що оперування когнітивними структурами значно полегшує символізація, засобами якої, власне, є мовні знаки. Символізація передбачає створення полегшеного ментального "сліду" об'єкта, знака, на місце якого можна підвести весь обсяг знань і досвід для цілей когнітивних операцій. Символ (мовний знак) у разі потреби дістає із пам'яті саме той обсяг інформації, який прагматично необхідний людині в конкретній ситуації [4, с. 66].

Проте мовний знак, слово, не слід сприймати буквально. Окреме слово є семантично "розмитою" одиницею словника, і здебільшого текст з його дискурсивною семантикою в змозі повноцінно актуалізувати когнітивну структуру. Мова йде про перехід від індивідуального образу ситуації до когнітивної структури, яку можна перевести в пропозиційне представлення. Таке перевтілення пов'язане з деіконізацією, денатуралізацією. Це вже формування перцепта, що реалізується в процесі активного структурування під впливом досвіду й інтенції автора тексту. Тут слід визначити, які когнітивні структури, проходячи крізь призму когнітивного, перцептивного досвіду автора, можуть актуалізуватися в тексті.

Дійсність проектується в мову завдяки знанням про неї, а одне із головних завдань когнітивної лінгвістики є "дослідження структур представлення знань і способів концептуальної організації знання у процесах породження та сприйняття мовлення" [4, с. 190]. Структури репрезентації знань є умовними і спрощеними моделями свідомості, які представляють різнопланову інформацію, набуту на підставі різних пізнавальних психічних механізмів людини в її взаємодії з навколишнім світом й у процесі внутрішньої рефлексії [6, с. 390]. Серед когнітивних структур вирізняють прототипи, схеми, фрейми, домени і т.д. Окрім поняття когнітивної структури, використовуються "когнітивні моделі" та "ментальні моделі".

Дж. Лакофф увів у лінгвістичний обіг поняття ідеалізованої когнітивної моделі. Вона розглядається як абстрактна схема фрагмента культурно-зумовленого досвіду, набутого у взаємодії з дійсністю. Ця модель створюється на основі чотирьох типів структур знань: пропозиційних, образно-схемних, метафоричних і метонімічних. Вона має властивості гештальта як цілісної структури свідомості [5, с. 176].

Ф. Джонсон-Лерд пропонує послуговуватися терміном "ментальна модель", що є ширшою категорією, ніж когнітивна структура. Ментальна модель безпосередньо співвідноситься з інтерпретованим фрагментом дійсності. Модель незалежна від мови, бо її основним джерелом є чуттєве сприйняття. В той же час "ментальні моделі можуть перетворюватися відповідно до різних завдань, зокрема інтерпретуватися мовно й виводити інференції" [12, с. 407]. Семантика

тексту може передаватися як його пропозиційне представлення – структура відповідних пропозицій. Текст передбачає як мінімум одну ментальну модель, що проектує відображення фрагменту реального світу. Людина сприймає не стільки текст, скільки змодельований за допомогою тексту фрагмент дійсності, що стоїть за цим текстом.

Як уже згадувалося раніше, ментальні моделі формуються на основі перцептивного досвіду, системи знань автора. Автору як багатогранній мовній особистості притаманне репрезентативне мислення, що співвідносить ментальні моделі з мовою. Репрезентативне мислення неможливе без мови, адже пригадаємо відоме висловлювання Л. С. Вигоцького "свідомість відображає себе в слові, як сонце в малій краплі води. Слово відноситься до свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно і є малим світом свідомості. Осмислене слово і є мікрокосмосом людської свідомості" [2, с. 361]. Таким чином мова, мовні структури є необхідним інструментом як авторського свідомого відображення, так і його свідомого контролю. Мовні структури і структури тексту усвідомлюються в тій мірі, в якій це пов'язано з контролем за репрезентованим змістом. У когнітивних науках роль тексту визначається як мовна реалізація ментальних моделей, структур, концептів, і тому текст – це засіб для репрезентації і архівування знання, свого роду "одяг для думок" чи "посередник в представленні думки".

Кожен авторський текст втілює індивідуально-авторський спосіб сприйняття і організації світу, тобто особистий варіант концептуалізації світу. Виражені в літературно-художній формі знання автора про світ є системою ментальних моделей. У цій системі поряд з універсальними, загальнолюдськими знаннями існують унікальні, самотутні уявлення автора. Таким чином, концептуалізація світу в тексті, з одного боку, відображає універсальні закони світовлаштування, а з іншої – індивідуальні, навіть унікальні ідеї [1, с. 108]. Після того, як автор підібрав когнітивну структуру, на неї накладається структура зі сфери мовної свідомості, що отримала назву вербальної сітки (термін М. М. Алефіренко 2009). Вербальна сітка теж вибіркова: структурні зв'язки між елементами є досить гнучкими. Вербальна сітка певної мірою залежить від взаємодії двох структур: когнітивної і дискурсивної. Перша, підживлюючись фантомами замислу, намагається подолати супротив вербального матеріалу (бо когнітивні елементи значно ширші за значення слова), а вербальна сітка, обтяжена денотативними зв'язками, намагається розмістити когнітивні смисли в прокрустове ложе відомих мові моделей і схем.

У питанні співвідношення когнітивних і мовних структур цікавою, на нашу думку, є ідея В. Еванс щодо чіткого опису лінгвальної й концептуальної систем для визначення ознак лексичного концепту. Лінгвальна система складається із символічних одиниць, а символічні одиниці утворені фонологічною формою і лексичними концептами. Концептуальну систему складають когнітивні моделі, що, у свою чергу, творяться фреймами й породжуються потенційно необмеженим набором імітацій. Лексична репрезентація – система, що складається із символічних одиниць та когнітивних моделей і являє собою первинний субстрат, який використовується при конструюванні значення засобами мови. Семантична репрезентація є семантичною підструктурою системи лексичних репрезентацій, що відповідає за взаємодію когнітивних моделей і лексичних концептів. Семантична структура зі свого боку відсилає до змісту, включеного в лексичні концепти, і являє собою тип семантичних одиниць, які володіють інформацією, пов'язаною з лінгвістичною системою. Концептуальна структура опирається на зміст, закладений у когнітивних моделях, і є формою репрезентації, що несе інформацію, пов'язану з концептуальною системою [11, с. 44].

Цікаві для нас уявлення В. Еванс про біполярну структуру лексичних концептів (репрезентованих словами), в яких, з одного боку, закодована пов'язана з семантичною структурою лінгвальна інформація і які, з іншого боку, відсилають нас до пов'язаного з концептуальною структурою змісту. Проілюструвати теоретичну гіпотезу можемо за допомогою

прикладів лексичного концепту "open" [11, с. 9–10]. Пропонуємо розглянути лише ті, що, на нашу думку, найкраще розкривають залежність значення лексичного концепту від контексту:

John opens the window.	John opened his mouth.
John opened the bank account.	The carpenter opened the wall.
The surgeon opened the wound.	The sapper opened the dam.
The skies opened.	He opened a dialogue.

У всіх запропонованих вище випадках лексичний концепт "open" несе в собі чітко визначену лінгвальну інформацію (час, особу), проте в кожному конкретному реченні змушує нас звернутися до постійно змінного відповідно до нашого досвіду змісту, з якого в конкретній ситуації обирається потрібний фрагмент, що разом з лінгвальною інформацією визначає значення слова, а отже, і лексичного концепту "open".

При такому підході до лексичних концептів В. Еванс значення виявляється властивістю не слів і навіть не мови, а функцією шляху, в якому слова працюють як пов'язані з соціокультурним, фактичним контекстом посередники, що забезпечують доступ до складно організованого масиву енциклопедичних знань, зосереджених за межами мови.

Вагомість фонових енциклопедичних знань, що задають широку контекстну рамку для інтерпретації концептів, виявляє себе у профілюванні когнітивних структур у авторському тексті. Профіль, на думку Р. Ленекера, виділяє в семантиці слова ту грань, яка описує найгрубіший її контур, щось на зразок таксономічного класу для імені. В цьому смислі це розширення ідеї топологічних типів Л. Талмі [16] на всю царину семантики: у своєму сприйнятті концептів людина оперує не окремими семантичними ознаками, а цілісними образами. Конттури, або профілі цих образів, дають можливість носію мови проводити аналогії між різними концептами, порівнювати їх, замінити один на другий у контекстах.

Питання "портрета предмета пізнання" розглядав Є. Бартмінський. У процесі творення такого "портрета", коли промальовуються окремі фрагменти образу предмета, відбувається лінгвокогнітивний відбір та інтерпретація окремих культурно значущих смислів і їх знакове кодування у вигляді сем семантичної структури слова чи фразеологізму. Отже, утворення мовного портрета, згідно з Є. Бартмінським, є способом організації мінімальних смислових елементів усередині мовного значення. Самі смислові елементи похідні, виникають у процесі фіксації ознак, якостей, властивостей і функцій пізнаваного людиною об'єкта. Відібрані в такий спосіб ознаки науковець називає профілем. "Різні профілі є не різними значеннями, а способами організації смислової структури того чи іншого значення" [9, с. 220].

При висвітленні питання актуалізації й профілювання когнітивних структур у тексті не можемо оминати увагою теоретичні розвідки американського психолінгвіста Р. Стернберга, присвячені інтелекту індивіда та способам переробки інформації [15]. На думку вченого, ментальні репрезентації, зокрема концептуальні структури, вибудовуються за допомогою виконавчих компонентів, якими виступають семантичні ознаки. Набуття й вираження певної інформації відбувається завдяки селективному кодуванню, при якому виокремлюється найважливіша для певної мети інформація, і селективному комбінуванню, завдяки чому фрагменти інформації можуть поєднуватися у внутрішньо зв'язане ціле. У сприйнятті й передачі інформації, у сполученні її в єдине ціле, у співвіднесенні її з раніше відомим людиною опирається на свій попередній досвід, який підводиться під певні сценарії, фрейми, домени, схеми. Науковець уточнює, що попри універсальність здібностей справлятися з новизною і автоматизацією опрацювання інформації, прояви компонентів інтелекту в емпіричному досвіді залежать від культурного контексту, когнітивних здібностей індивіда, мотивації, цінностей, емоцій [15].

Дана концепція Р. Стернберга спрацьовує у проекції на профілювання концептів у художньому тексті. Наприклад, реалізуючи концепт GENTLEMANLINESS у своєму творі, письменник (W. Collins "The Woman in White" та J. Austin "Pride and Prejudice"), по-

перше, передає відому йому інформацію про цей культурний феномен, опираючись на свої енциклопедичні знання та знання, набуті власним досвідом, переживаннями; по-друге, в кожному конкретному контексті вираження концепту акцентує увагу тільки на певних важливих для цього контексту ознаках джентльменства і робить це за допомогою селективного знакового кодування; по-третє, за допомогою селективного комбінування використовує ті лексичні одиниці, значення яких співвідносяться (семантично, асоціативно, ситуаційно) зі значенням лексеми-імені концепту в межах певної сфери профілювання концепту. Розглянемо приклад реалізації номінативної лексеми концепту GENTLEMANLINESS іменника "gentleman" та проаналізуємо фонові знання, використані британським автором У. Коллінзом для відтворення концепту.

"I have no doubt myself that every explanation which can be expected from a **gentleman** and a *man of honour*, he will readily give. Sir Percival *stands very high*, sir – *an eminent position*, a *reputation above suspicion* – I feel quite easy about results – quite easy, I am rejoiced to assure you" (W.Collins).

Для автора "джентльмен" – людина високого соціального класу (*stands very high, an eminent position*); людина честі (*a man of honour*); людина, незаплямованої репутації (*a reputation above suspicion*). Такі уявлення про джентльмена відповідають, з одного боку, енциклопедичним тлумаченням, а з іншого – соціально-культурним очікуванням від джентльмена XIX століття. "Для англійців джентльмен – справді благородна людина, чесна, безкорислива, здатна наражатися на небезпеки і навіть пожертвувати собою заради тих, ким він управляє; це не тільки чесна людина, але й людина сумлінна <...> Додайте ще суто англійські риси: самовладання, постійну холоднокровність, непохитність у нещасті, природну серйозність, достойне ставлення, відсутність будь-якої афектації й вихвалання", – писав І. Тен [8, с. 137–138]. Лексичні засоби у цьому текстовому фрагменті підібрані автором так, щоб передати відомі авторові знання про джентльмена і підвести їх під домен профілювання: "джентльмен профілюється на фоні високого соціального стану і бездоганної репутації".

У наступному прикладі текстової реалізації концепту GENTLEMANLINESS відстежуємо інші сфери профілювання.

"Mr. Bingley was *good looking and gentlemanlike*; he had a *pleasant countenance*, and *easy, unaffected manners*. His brother-in-law, Mr. Hurst, merely looked the **gentleman**; but his friend Mr. Darcy soon drew the attention of the room by his *fine, tall person, handsome features, noble mien*..." (J. Austin).

Сферою вираження концепту є "благородні манери" (*easy, unaffected manners, noble mien*) і "приваблива, аристократична зовнішність джентльмена" (*good looking, pleasant countenance, fine, tall person, handsome features*).

Реалізація концепту в прецедентному художньому тексті тісно пов'язується з глибинними когнітивними конфігураціями, які опираються на вивідне знання автора, його досвід, ментальний лексикон. Результати концептуалізації закріплюються в пам'яті через пов'язування з вербальними засобами, отже, має місце лексикалізація концепту. При такому підході важливо виявити, що лежить за словом, яке іменує концепт. Вербальний опис того, що лежить за словом, являє собою вивідне фонове знання, яке побудоване на базі потенційного набору активованих у пам'яті індивіда репрезентацій сутностей чи подій, що безпосередньо співвідносяться з об'єктом концептуалізації.

Висновки. Отже, профіль концепту виокремлюється на основі співвіднесення значень лексем у текстовому контексті, проте значення лексеми не слід зводити до традиційного переліку семантичних ознак, а брати до уваги нові підходи в лінгвістиці і психолінгвістиці до трактування значення слова з врахуванням включення його в ширший контекст ситуації, дискурсу, діяльності.

Література

1. Бабенко Л. Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа : учебник для вузов / Л. Г. Бабенко. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2004. – 464 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т. – М. : Государственное соц.-экономическое изд-ство, 1982. – Т.2. – 362 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект [под ред. В. В. Петрова; пер. с англ. В. И. Герасимова и В. П. Нерознака]. – М. : Прогресс, 1995. – С. 143–184.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф. Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 689 с.
8. Тэн И. Очерки Англии / И. Тэн. – СПб. : Тип. дома призрения малолет. бедных, 1872. – 348 с.
9. Bartminski J. Stereotypy jezykowe / J. Bartminski, J. Panasiuk // Wspolczesny jezyk polski – Lublin, 2001. – 372 s.
10. Chomsky N. Language and Mind [3rd edition] / N. Chomsky. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 206 p.
11. Evans V. How words mean: lexical concepts, cognitive models, and meaning-construction / V. Evans. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – 400 p.
12. Johnson-Laird P. N. Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness (Cognitive Science Series) / P. N. Johnson-Laird. – Harvard : Harvard University Press, 1983. – 513 p.
13. Langacker R. W. Concept, Image and Symbol: the Cognitive Basis of Grammar / R. W. Langacker. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1991. – 395 p.
14. Piattelli-Palmarini M. Preface and Introduction to Language and Learning: The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky (the Royaumont debate) (Harvard University Press, 1980). Part 1 [Електронний ресурс] / M. Piattelli-Palmarini – Access mode : <http://dingo.sbs.arizona.edu/~massimo/publications/>
15. Sternberg R. Cognitive psychology / R. Sternberg. – Fort Worth : Wadsworth Publishing, 2005. – 624 p.
16. Talmy L. Figure and ground in complex sentences / L. Talmy // Universals of human language [Greenberg et al (eds)]. – Standford : SUP, 1978. – Vol. 4. – P. 625–649.